

# Перелік умовних скорочень

АК — Армія Крайова [Польща]  
ВБ — винищувальний батальйон [СРСР]  
ВО, ВО 3 “Лисоня” — воєнна округа, третя воєнна округа “Лисоня”  
ВПЖ — Військово-польова жандармерія  
ВШ, ВШВО — військовий штаб, військовий штаб воєнної округи  
ГВШ — Головний військовий штаб  
ДУН — Дружини Українських Націоналістів  
ЗУЗ — Західні українські землі  
КВ — командир відтинка, команда відтинка  
КВШ — крайовий військовий штаб  
КДБ — Комітет державної безпеки [СРСР]  
КОП — крайовий осередок пропаганди  
КП — крайовий провід  
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України [СРСР]  
к-р — командир  
МВС — Міністерство внутрішніх справ [СРСР]  
МДБ — Міністерство державної безпеки [СРСР]  
нач. шт. — начальник штабу  
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ [СРСР]  
обл. — область, обласний  
ОВК — Окружна військова команда  
ОіСУЗ — Осередні і східні українські землі  
ОУН — Організація Українських Націоналістів  
ПВК — Повітова військова команда  
ПК — Подільський Край  
р-н — район  
СБ ОУН — Служба безпеки Організації Українських Націоналістів  
СКВ — Самооборонний кущовий відділ  
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік  
СС — (SS — Schutzstaffeln) охоронні загони [Німеччина]  
СУЗ — Східні українські землі  
ТВ — Тактичний відтинок  
УГВР — Українська Головна Визвольна Рада  
УНС — Українська Народна Самооборона  
УПА — Українська Повстанська Армія  
УЧХ — Український Червоний Хрест  
ЦК — Центральний комітет [СРСР]  
ЧА — Червона армія [СРСР]

# Передмова

Минають роки, десятиріччя, століття, і події в історії повторюються з певною циклічністю. У цьому пересвідчуємося й сьогодні, коли через 75 років доводиться знову боротися за незалежність і територіальну цілісність Української держави. На просторах нашої Батьківщини вкотре ллється кров, а тисячі солдатів жертвують здоров'ям і життям в ім'я щасливого майбутнього прийдешніх поколінь. Подвиг героїв сьогодення — захисників України, прав і свобод Вільного народу перегукується з подвигом вояків Української Повстанської Армії, які вірили, що не за горами день, коли Україна стане суверенною та могутньою державою.

У період Другої світової війни 1939–1945 рр. поневолена Україна мала свою армію. Це є очевидним фактом для дослідників національно-визвольного руху, однак для частини населення, котре десятиліттями виховували за радянськими пропагандистськими кліше, цей період залишається найменш зрозумілим.

Історія діяльності повстанської армії, попри значні поступи останніх років, і надалі залишається значною “білою плямою”. Не є винятком створення та боротьба її відділів на території Тернопільщини, яка у структурі УПА сформувала окрему воєнну округу під назвою “Лисоня”.

Про що ж ідеться у цій книжці?

Ми не ставили перед собою мету створити літературно-художню чи науково-популярну працю про відділи УПА на Тернопільщині, натомість прагнули подати лаконічну наукову розвідку, що побудована переважно на архівних документах і матеріалах. У книжці детально розповідається про внесок Організації Українських Націоналістів у розбудову воєнної округи, зокрема роботу військової (організаційно-мобілізаційної) референтури, формування збройних груп Української Народної Самооборони. Дослідження містить інформацію про поділ, структуру, чисельність та командний склад УПА, діяльність її відділів проти німецького і радянського режимів, а також проти польського підпілля. У ній також ідеться про процес розформування “Лисоні” як військово-територіальної одиниці повстанської армії та подальшу участь вояків УПА, членів ОУН і безпартійних патріотів у лавах збройного підпілля. Увесь пласт цього дослідження стосується територій, які охоплювала третя воєнна округа УПА “Лисоня”. Вважаємо, що дана книжка допоможе скласти загальне уявлення про невелику частину збройних сил повстанської армії 1940-х років зі своїми позитивними і негативними сторонами.

*Сергій Воляннюк*

## Вступ

Утвердження незалежності Української держави, становлення її громадянського суспільства, формування національної свідомості відбувається в умовах бурхливого зростання інтересу до історичного минулого. Осмислення попередніх етапів історичного розвитку українського народу забезпечує неперервність державотворчих традицій та процесу національної консолідації. У цьому контексті важливе значення має вивчення діяльності українського національно-визвольного руху, зокрема збройної боротьби Української Повстанської Армії (УПА) у 40–50-х рр. XX століття. Висвітлення цього питання в цілому неможливе без аналізування діяльності армії в окремих регіонах, зокрема на Тернопільщині, так, як це зроблено у дослідженнях діяльності УПА на Волині, Закерзонні, Львівщині та ін. Наукове вивчення військово-територіальної одиниці УПА, воєнної округи (ВО) “Лисоня”, її діяльності поєднує в собі кілька науково-пізнавальних і методологічних аспектів, які виводять такі дослідження за рамки звичайної краєзнавчої роботи та вводять у один з різновидів мікроісторії, що є необхідною засадою та підґрунтям для провадження узагальнювальних досліджень з історії національно-визвольного руху.

УПА діяла у складних воєнно-політичних і соціально-економічних умовах, була втіленням ідеї здобуття Української держави, джерелом, з якого наступні покоління запозичили досвід і сили для подальшої боротьби за її створення, утвердження національної свідомості, свободи особистості та свободи інших поневолених народів. Боротьба УПА була логічним продовженням національно-визвольної боротьби за волю і незалежність на території галицької, волинської і подільської частин України, яку започаткували у XX ст. стрільці Галицької Армії, Військо УНР, члени Української Військової Організації (УВО) та Організації Українських Націоналістів (ОУН). З огляду на це особливої актуальності набуває дослідження організації і багатогранної діяльності “Лисоні” як однієї з найпотужніших воєнних округ УПА. Воно має й значне наукове, теоретичне та пізнавальне значення. Також діяльність УПА на Тернопільщині потребує

грунтовного й аргументованого дослідження, оскільки наукове осмислення основних аспектів функціонування цієї армії на згаданій території є важливим і актуальним завданням української історіографії.

Мета дослідження — об'єктивне висвітлення основних особливостей організації, становлення та діяльності воєнної округи УПА “Лисоня” на базі широкого аналізу архівних джерел, опублікованих документів, спогадів учасників національно-визвольного руху, з урахуванням наукових досягнень попередників.

Об'єктом дослідження є національно-визвольний рух 1940–1960-х рр. на території Поділля. Предметом — формування та діяльність військової мережі ОУН (1943–1945 рр.), груп УНС (1943 р.), відділів УПА (1943–1947 рр.) і частково збройного підпілля (з 1947 р.), які діяли на території воєнної округи УПА “Лисоня”.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіони, пов'язані з діяльністю ВО “Лисоня”, — Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку та окремі райони сусідніх областей.

Хронологічні рамки дослідження визначені організацією та діяльністю відділів ВО УПА “Лисоня”, а саме 1943–1947 рр. — від часу виникнення перших збройних підрозділів повстанської армії та створення третьої воєнної округи “Лисоня” до фактичного розформування УПА на цій території. Хоча рішення про поетапне розформування відділів УПА було прийняте у 1946 р., а організований збройний спротив придушено у 1950-х рр., організаційні клітини підпілля та окремі повстанці діяли на цих територіях до середини 1960-х років, а останні повстанці вийшли з підпілля лише після відновлення незалежності України. Для простеження окремих тенденцій у боротьбі відділів УПА та підпілля проти репресивно-каральних систем в окремих випадках перейдено за встановлені хронологічні й географічні межі.

Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні систематизованого та узагальненого фактичного матеріалу, висновків і положень у науково-дослідницькій (розроблення фундаментальних праць із новітньої історії України), навчальній (при підготовці спеціальних курсів у вишах, для написання підручників з проблем українського національно-визвольного руху, при підготовці окремих семінарських занять), політичній (проблеми реабілітації та визнання на державному рівні ветеранів ОУН і УПА), краєзнавчій (для написання історії населених пунктів, висвітлення діяльності учасників підпілля, створення музейних експозицій) сферах, а також для утвердження національної пам'яті українського народу.

Тема діяльності УПА, попри значне зацікавлення громадськості та суспільства, належить до тих, які недостатньо вивчені в історичній науці. Це пов'язано насамперед зі значним періодом бездержавності України, через що вітчизняній

історіографії залишилися у спадок спотворені картини і кліше радянської пропаганди. Нині історіографія діяльності УПА є широкою, проте окремих досліджень, присвячених Тернопільщині, мало, а ті, що є, не відповідають на поставлені питання та не розв'язують наукові проблеми.

На основі праць Миколи Лебеда (1946 р.)<sup>1</sup>, Володимира-Ігоря Порендовського (1947 р.)<sup>2</sup>, Василя Чижевського (1948 р.)<sup>3</sup>, Василя Сидора (1949 р.)<sup>4</sup>, Лева Шанковського (1950 р.; 1953 р.)<sup>5</sup>, Петра Мірчука (1953 р.)<sup>6</sup> та інших, написаних у 1940–1950 рр., виникли тематичні напрямки вивчення військової історії УПА в краї.

Питання, присвячені комплексному вивченню ВО УПА “Лисоня”, упродовж XX та XXI ст., розкривали ряд дослідників історії національно-визвольного руху. Першими ґрунтовними дослідженнями були нарис Л. Шанковського про “причинки до історії В.О. ч. III “Лисоня” (1980 р.)<sup>7</sup> і праці Євгена Штендери (1985 р.; 1989 р.)<sup>8</sup>. На значно вищому науковому рівні діяльність “Лисоні” висвітлена у довідниках Петра Содоля (1994 р. і 1995 р.)<sup>9</sup>.

Історіографія періоду незалежності завдяки так званій “документальній революції” 1990-их рр. змогла суттєво збагатити джерельну базу дослідження теми українського національно-визвольного руху. Однак введення до наукового обігу документів передусім радянського режиму не сприяло високоякісному та об'єктивному розгляду діяльності збройної боротьби ОУН і УПА на Тернопільщині. Загальний аналіз подій 40-х–початку 50-х рр. XX ст., пов'язаний з діяльністю збройного підпілля в області, подала Галина Стародубець (2010 р.; 2014 р.)<sup>10</sup>. Розгортання збройної боротьби в цьому регіоні частково висвітлив у науковій монографії, присвяченій діяльності українських повстанців у Галичині, Нестор Мизак (2011 р.)<sup>11</sup>.

Варто зазначити, що значна частина публікацій присвячених діяльності визвольного руху, належить переважно історикам-краєзнавцям. Ці напрацювання не охоплюють усієї території діяльності ВО “Лисоня”, а стосуються лише окремих регіонів.

Доцільно також виокремити праці, що стосуються певних аспектів діяльності УПА та підпілля ОУН у краї. Для прикладу, припинення функціонування Подільського крайового проводу ОУН висвітлював Ігор Марчук<sup>12</sup>. Діяльність крайового осередку пропаганди Подільського краю в об'ємній статті подав Володимир Мороз, йому ж належить і розвідка, присвячена сотні УПА “Сіроманці” під час рейду територією Львівської воєнної округи “Буг” упродовж квітня–вересня 1944 р.<sup>13</sup>.

Упродовж останніх років було видано низку біографічних нарисів про командирів УПА та провідників ОУН, які діяли на території Тернопільщини. Серед них варто згадати статті та історичні розвідки про Василя Шепету<sup>14</sup>, Петра Хамчука<sup>15</sup>, Омеляна Польового<sup>16</sup>, Галину Дидик<sup>17</sup>, Ярослава Почигаїла<sup>18</sup>, Павла

Мигалія<sup>19</sup>, Мирослава Котовича<sup>20</sup>, Івана Прокопишина, Василя Бея<sup>21</sup>, Григорія Голяша<sup>22</sup>, Володимира Зобківа<sup>23</sup>, Степана Коваля<sup>24</sup>, Олексія Домчука<sup>25</sup>, Осипа Безпалька<sup>26</sup>, Зенона-Остапа Голуб'яка<sup>27</sup> та ін.

У сучасній українській історіографії видано значну кількість досліджень, які своїм змістом лише частково торкаються проблем, пов'язаних із збройною боротьбою на території Поділля. Приміром, у дисертаційному дослідженні Федора Полянського, який висвітлював німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопільщині протягом 1941–1944 рр., окремо згадано і про розгортання відділів УПА на території галицької частини області<sup>28</sup>. Окремо рух Опору в Галичині у 1941–1944 рр. охарактеризував у дисертаційному дослідженні Володимир Старка<sup>29</sup>. Етнонаціональна політика ОУН і УПА висвітлена, частково і на Тернопільщині, у праці Василя Деревінського “Ставлення ОУН (б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин”<sup>30</sup>. У праці Олега Клименка “Бофони: грошові документи ОУН і УПА” розкрито історію створення та фінансово-господарську роль грошових документів підпілля — бофонів, чимало з яких виготовляли і розповсюджували у межах ВО “Лисоня”<sup>31</sup>. Діяльність друкарень ОУН, зокрема на Тернопільщині, охарактеризовано у роботах Олександра Іщука і Наталії Ніколаєвої<sup>32</sup>.

Радянська історіографія висвітлювала визвольну боротьбу ОУН і УПА в гостро публіцистичному стилі. Подані у ній положення та висновки щодо діяльності ОУН і УПА — тенденційні. Національно-визвольна боротьба українського народу в 1940–1950 рр. на Тернопільщині розглянута лише епізодично, наведені провокаційні, неправдиві та вирвані з контексту окремих документів відомості стосовно військової діяльності підрозділів УПА та підпілля ОУН<sup>33</sup>. У радянській історіографії, за визначенням Анатолія Русначенка, “було чимало сторінок, але не було науки, не було правди”<sup>34</sup>.

В узагальнюючих монографіях з історії ОУН і УПА Петра Содолія<sup>35</sup>, Юрія Киричука<sup>36</sup>, Гжегожа Мотики<sup>37</sup>, Анатолія Кентія<sup>38</sup>, Джона Армстронга<sup>39</sup>, Сергія Ткаченка<sup>40</sup>, Івана Патриляка<sup>41</sup> та інших авторів подані окремі факти з військової діяльності відділів УПА ВО “Лисоня”, проте детально цю проблематику нерозглянуто. Це ж стосується і колективної монографії робочої групи істориків спеціальної урядової комісії з дослідження питань діяльності ОУН і УПА<sup>42</sup>.

При написанні цієї праці використано об'ємну джерельну базу різних за походженням та змістом документів і матеріалів. Значну частину автор вводить у науковий обіг вперше.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), у 13-му фонді (Колекція друкованих видань КДБ УРСР), є одна з найбільших колекцій документів з історії ОУН і УПА, що зберігається у справі № 372 (103 томи) та у додатках до неї — справах № 376 (88 томів) та № 398 (51 том). У них містяться

оригінали та копії документів щодо українського визвольного руху й оперативно-розшукової діяльності радянських каральних органів у 1944–1954 роках. Важливою групою джерел стали архівно-кримінальні та оперативно-розшукові справи на керівників ОУН і командирів УПА із фондів 5 — Кримінальні справи на осіб, які перебувають на оперативно-довідковому обліку, і 65 — Оперативно-розшукові справи на осіб, які перебувають на оперативно-довідковому обліку. У роботі також використано документи з архіву управлінь Служби безпеки України у Тернопільській та Львівській областях.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) під час наукового пошуку автор опрацював фонди, в яких зберігається частина документів, присвячених боротьбі УПА на Тернопільщині. Значний масив джерел походить із фондів Державного архіву Тернопільської області (ДАТО).

Крім сховищ державних архівів, використано матеріали, що зберігаються у архіві Центру досліджень визвольного руху (ЦДВР) та Польському науково-дослідному інституті національної пам'яті — Instytut Pamięci Narodowej.

У дослідженні використано чимало документів, які опубліковані окремими книгами і тематичними збірниками. Першими такі видання здійснювали Закордонні Частини ОУН (ЗЧ ОУН) у серії “Бібліотека Українського Підпільника”, яка була започаткована в 1955 році. У ній надруковано програмні пропагандистські документи та праці ідеологів і теоретиків націоналізму. В преамбулі до збірників зазначено, що прибуток від продажу книжок призначений на фінансування видань, які потрібні “краю”, і наголошено, що вони опубліковані й для користування збройного підпілля в Україні.

Документи і матеріали стосовно діяльності збройного підпілля на Тернопільщині видано у низці томів основної серії “Літопис Української Повстанської Армії”. 12 том цієї серії і 20 том нової серії “Літопис УПА” присвячені діяльності ВО “Лисоня”<sup>43</sup> та містять ряд цінних документів і матеріалів командира та військового штабу ВО за 1944–1950 рр., звітно-інформаційні документи відділів УПА, організаційно-мобілізаційної (військової) референтури ОУН за 1943–1947 рр., що стосуються різнопланової діяльності УПА на території воєнної округи.

Важливими є збірники радянських документів про УПА та збройне підпілля. Так, значний масив інформації щодо Тернопільщини міститься у документах із фонду “Особые папки” у Державному архіві Російської Федерації. Інформацію про боротьбу повстанців України та дії радянських органів проти них відбирав та особисто представляв Йосипові Сталіну нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія. Документи з цього фонду впорядкували у окреме видання Ярослав Дашкевич і Василь Кук<sup>44</sup>. Двотомник “Украинские националистические

организации в годы Второй мировой войны”, анонсований як перше наукове видання у Росії, що міститиме більше 500 документів, присвячених діяльності українських націоналістів, побачив світ у 2012 р. в Москві. Невелика частина опублікованих документів стосується діяльності УПА та ОУН і на Тернопільщині, проте переважно є републікованими з українських тематичних збірників або ж походять з українських архівів<sup>45</sup>.

Збірку німецьких документів, що свідчать про боротьбу УПА, уклав Тарас Гунчак<sup>46</sup>. Чотиритомник німецьких документів упорядкував Володимир Косик у збірці “Україна в Другій світовій війні у документах”. Цінні матеріали, присвячені діяльності УПА ВО “Лисоня”, подано у 4 томі цього зібрання<sup>47</sup>.

Опубліковано значну кількість спогадів, що доповнюють зміст названих документів і матеріалів про діяльність третьої воєнної округи УПА “Лисоня”. Серед найважливіших з них варто відзначити мемуари: к-ра сотні Михайла Неболи<sup>48</sup>, к-ра сотні Костянтина Гіммельрайха<sup>49</sup>, Скалатського надрайонного провідника Іллі Оберишина<sup>50</sup>, стрільця сотні “Сіроманці” Богдана Допіри<sup>51</sup>, радиста загону к-ра “Остапа” Петра Кекіша<sup>52</sup>, ройового сотні “Рубачі” Миколи Кліща<sup>53</sup>, кулеметника сотні “Полтавці” Олексія Трача<sup>54</sup>, члена ОУН Богдана Когута<sup>55</sup> та ін.

Радянська періодика публікувала, як правило, тенденційні матеріали переважно із сильним ідеологічним навантаженням, проте нам вдалося виявити кілька вартісних для дослідження статей, які можна прирівняти до спогадів. Це, зокрема, звернення Ярослава Білинського “Командирам, політвиховникам та стрільцям УПА бувшої групи Бистрого”<sup>56</sup>, Романа Кравчука “Розправа” про знищення старшин УПА “Гордієнка” і “Довбні”<sup>57</sup> й інші.

Огляд історіографії та опублікованого масиву джерельної бази дав змогу зробити висновок, що діяльність ВО “Лисоня” належно невисвітлена у наукових працях та не стала предметом комплексного наукового дослідження, чим і зумовлене звернення автора до цієї теми.

Виклад історії діяльності ВО “Лисоня” підсумував багаторічне дослідження, що розпочалося написанням дипломної роботи “Розбудова та діяльність Української Повстанської Армії на теренах військової округи “Лисоня” (2009–2010 рр.), упорядкуванням тому “Воєнна округа УПА “Лисоня”: документи і матеріали, 1943–1952” Літопису УПА (2011–2012 рр.) і захисту дисертаційного дослідження “Створення та діяльність воєнної округи УПА “Лисоня” (2013–2016 рр.).

Автор висловлює щиросердечну подяку співробітникам Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архіву управлінь Служби безпеки України в Тернопільській та Львівській областях, Державного архіву Тернопільської області, архіву Центру дослідження визвольного руху за сприяння у виявленні та копіюванні документів, а також працівникам Тернопільського обласного

краєзнавчого музею, Історико-меморіального музею політв'язнів у м. Тернопіль, Історико-краєзнавчого музею "Зборівська битва" у м. Зборів, музею Національно-визвольної боротьби ОУН-УПА ім. Я. Бусела у с. Бишки Козівського р-ну, музею Визвольних змагань ОУН-УПА у с. Слов'ятин Бережанського р-ну, учасникам національно-визвольної боротьби на Тернопільщині Миколі Кліщу (с. Голгоче Підгаєцького р-ну, ройовий сотні "Рубачі"), Тадею-Андрієві Плюгавці (м. Збараж, лікар у підпіллі), Зиновієві Сердюку (м. Тернопіль, стрілець сотні "Бурлаки"), Іванові Кужді (с. Купчинці Козівського р-ну, стрілець сотні "Полтавці"), Михайлові Баканчуку (м. Тернопіль, працівник районної референтури СБ ОУН), науковцям, історикам і краєзнавцям Ігореві Олещуку, Михайлові Буртняку, Михайлові Бігусу, Олегові Захарківу, Миколі Проціву, Володимирові Пукачу, Маркові Бігусу, Володимирові Кіцаку, Галині Парасюк, Андрієві Клішу, Володимирові Старці, Василеві Деревінському, Дмитрові Проданику, Ігореві Гомзяку, Миколі Посівничу, Анатолієві Соболевському, Федорові Полянському, Андрієві Усачу, Ігореві Марчуку, Олександрові Вовку, Михайлові Романюку, Василеві Ільницькому, Сергієві Музичуку, Петрові Ганцюку, Володимирові Могилюку, Іванові Ковалику, Андрієві Цалю, Ігореві Саківському, Володимирові Бірчаку і багатьом іншим, які сприяли підготовці та виданню цієї книжки.

Особливе подячне слово за наукові консультації, надані документи й матеріали, використані при написанні цієї роботи, висловлюю дослідникові історії національно-визвольного руху ОУН і УПА Володимирові Морозу.

## РОЗДІЛ 1



## ФОРМУВАННЯ ТРЕТЬОЇ ВОЄННОЇ ОКРУГИ УПА “ЛИСОНЯ”

